

Сакаль-Лісніченко Л. М.,
Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка, м. Київ

НАЛИВАЙКО – ЖОЛКЕВСЬКИЙ – ОСТРОЗЬКИЙ: ХУДОЖНЯ МОДЕЛЬ ІДЕЙНОГО ПРОТИСТОЯННЯ (на матеріалах історичної прози про Северина Наливайка)

У статті автор робить спробу аналізу художньої рецепції образів Наливайка, Острозького, Жолкевського на матеріалах історичних романів та повісті про Северина Наливайка. В процесі системного дослідження виділяється модель ідейного протистояння між героями, яка дозволяє з'ясувати особливості художньої інтерпретації історичних подій.

Ключові слова: авторський задум, художня рецепція, діалектична триада, модель ідейного протистояння.

В статті автор робить спробу аналізу художественной рецепції образів Наливайка, Острозького, Жолкевського на матеріалах історичних романів і повісті о Северине Наливайке. В процесі системного дослідження виділяється модель ідейного протистояння між героями, котра дозволяє вичислити особливості художественной інтерпретації історичних подій.

Ключевые слова: авторский замысел, художественная рецепция, диалектическая триада, модель идеологического противостояния.

The article makes an attempt to analyze the reception of artistic images Nalyvaiko, Ostrozki, Zholkevski on the materials of historical novels and story about Severin Nalivayko. During the systematic study released model of ideological confrontation between the characters, which allows us to determine the features artistic interpretations of historical events.

Keywords: the author idea, art reception, dialectical triad model of ideological confrontation.

Образ українського гетьмана Северина Наливайка (1560 – 1597) досить поширений в літературі, що робить можливим його наукове дослідження. Історичний герой Наливайка збурював художню уяву багатьох поетів, драматургів, проте об'єктом даного дослідження є твори прозаїків: історичні романи П. Голоти “Наливайко, або часи лихоліття в Малоросії” (1833), І. Ле “Северин Наливайко” (1940), В. Кулаковського “Северин Наливайко” (1978), М. Вінграновського “Северин Наливайко” (1996); історична повість Ю. Сороки “Северин Наливайко”. Часовий простір цього літературного дискурсу займає близько двохсот років, створюючи, таким чином, цілу традицію, але тема себе ще не вичерпала, та й, очевидно, не вичерпає, бо, за словами Емми Андієвської, у подібній темі кожен бачить щось у силу своїх художніх “габаритів”.

В системі художньої прози про Северина Наливайка неможливим є адекватне сприйняття образу гетьмана без усвідомлення художньої моделі ідейного протистояння, відображеної діалектичною триадою [4] (теза – антитеза – синтез): Наливайко – Жолкевський – Острозький. Дана модель (див. нижче Схема 1) не є актуальною в історії, проте для літератури, в силу жанрових, стильових та художніх особливостей, вона є показовою.

Серед основних факторів повстання під проводом Северина Наливайка письменниками виділяються найважливіші:

- національно-культурний;
- релігійний;
- соціальний.

Наливайко, як герой, втілює в собі риси ідейного борця за національно-культурну екзистенційність, за релігійну самовизначеність та соціальну свободу. Така позиція за своєю сутністю та наслідками суперечить поглядам як Жолкевського, так частково і Острозького.

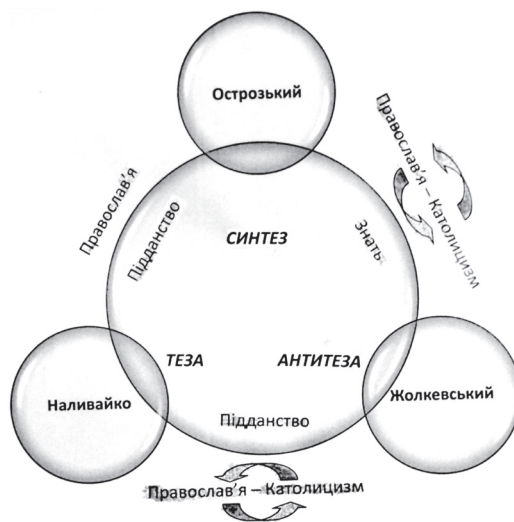

Схема 1.

Варто відзначити, що в художній прозі часто національно-культурний та релігійний фактори не розмежовуються. Так Кулаковський відзначає, що Островський уболівав не лише за поширення освіти, бо знав, що книгами, надрукованими в його друкарні, та школами, заснованими по всій окрузі, скористаються тільки заможні верстви – власне магнати й шляхта. Суспільству ж, простому селянину та міщанину, від них користі не буде ніякої. А ці теж повинні знати молитви й заповіді, діяння своїх апостолів, бо ж віруюча людина – і слухняна, і чемна, і працююча. Вона не вкраде нічого в пана, не підійме ніколи на нього руку, бо завжди боїтиметься кари господньої. Вона й пана шануватиме як самого бога, бо ж віритиме, що його влада, сила й маєтності – від бога. Отож князь будував монастирі, закладав церкви. Тому-то питання унії торкалося його особистих інтересів, а він, *“Василій-Костянтин, будь-що-будь відстоюватиме православ’я, яке так добре возвеличує його владу й уміло підтримує вірнопідданські настрої посполитих, яке є для нього символом порядку, шани й покори... Яке може дати, зрештою, її булаву...”* [7, с. 18]. Цю точку зору повністю розділяє шляхтич Жолкевський Ю. Сороки, розуміючи, що католицизм забезпечить послух і покору холопства, що убезпечить шляхту від необхідності змінювати закони, створені нею для захисту власних інтересів, адже *“Річ Посполита є державою шляхти. І ніхто, повторюю, ніхто не примусить шляхтичів йти на поступки хлопству. Тому що це ганебно, принизливо і суперечить самому духу польського шляхтича. Ми краще покладемо всі до єдиного свої голови, але не дозволимо забруднити гонор такими поступками. Дякувати пану Єзусу, необхідність у таких жертвах не виникає, а наша військова міць дозволяє диктувати свою волю з позиції сили”* [12]. Такий хід речей пояснює відносини між Острозьким та Жолкевським у запропонованій нами моделі: релігія забезпечує польсько-українській знаті владу і статус.

Зі значно більшим пафосом і патетикою про нерозривність національно-культурного та релігійного фактору каже Острозький Ю. Сороки, закликаючи Наливайка до боротьби: *“Скорботно дивитися мені, потімку Острозьких на те, як колонізатори нашої землі користуються плодами її, проживають працею українських селян і одночасно з цим ігнорують нашу культуру, мову, письменність. Вони щиро вважають тисячолітні досягнення українських просвітителів незрівнянно нижчими за польську культуру. І презирливо натякають, що всякий, хто вважає себе освіченою людиною, повинен перейняти від них все, починаючи від польської мови і філософії, закінчуючи польським одягом і посудом, який він має на своєму столі під час обіду. Ми перетворюємося на безсловесні народні маси, які не є нацією (...) Зв’язки з минулим один за одним втрачаються у процесі загальної колонізації, як ти бачиш. Але до останньої пори залишався наріжний камінь нашої нації – православна віра. Саме вона утримувала нас від того, щоб розчинитися в бурхливому океані тотального ополчення. Тепер і цей камінь під загрозою”* [12]. На думку Сороки Острозький – палкий поборник православ’я, раз ставши на стезю просвітителя українського народу, залишився на ній до кінця.

Значно глибше це питання розглядає Вінграновський: для Наливайка віра – це, насамперед, усвідомлення своєї самоідентичності, самодостатньої цілісності, а відтак про релігію тут мова взагалі не йде. Тому він стверджує: *“ми будемо захищати себе – свою віру, і мову, і свій народ”* [3, с. 359].

Інші письменники зосереджували свою увагу переважно на одному з факторів повстання. Так для Голоти це безперечно релігія. У своєму романі він не лише зображує Острозького, як головного речника православ’я, а й відкрито симпатизує йому, говорить про князя, як *“знаменитого захитника Православія, извѣстнаго въ тогдашнее время полководца и воеводы Киевскаго, коего самъ Король уважал, друзья обожали и самые враги платили невольную дань почтения и страха. Къ кому иному, какъ не къ нему, должны были в столь смутныхъ обстоятельствахъ обратиться Малороссіяне?”* [5, с. 60].

Не викликає сумніву той факт, що кожен персонаж певного твору має перелік дій, можливих лише в рамках цього твору. Це зумовлено і сюжетом, і фабулою, і, зрештою, тематикою. Так от в рамках роману П. Голоти образ князя Острозького, втілюється в усіх можливих діях. Тобто в межах цього роману даний персонаж виконав всі дії, які міг виконати князь, враховуючи фактор статусу, субординації та ієрархії. Його боротьба реалізовується в роздаванні доручень, хитромудрих порад, наказів, скликанні наради церковної знаті, захисті православної віри та своїх єдиновірців, можливість впливати на людей високого рівня і можливості вирішити важливе питання на високому рівні. Безсумнівно, що коли б у творі були сцени битв чи військових баталій, Острозький був би учасником: чи ідейним натхненником чи фізично присутнім.

П. Голота вказує також на особливі відносини Острозького з Наливайком: *“Наливайко зналъ его, всѣ увѣрены были въ добротѣ и справедливости сего вельможы. Его знатность, богатство, большой вѣсъ предъ другими и особенныя качества возвышенной души, были надежнѣйшими поруками въ успехе, ожидаемомъ угнетенными; при всемъ этомъ Наливайко и Острожскій во всей силѣ понимали другъ друга”* [5, с. 61]. Письменник не зважає на ієрархічні розбіжності героїв, таким чином вирівнюючи їхнє значення саме для цієї боротьби.

Зовсім іншим постає перед нами Острозький Івана Ле, який у своєму романі найбільшу увагу присвячує соціальному фактору, як головній рушійній силі повстання. Ми не будемо намагатися уникати в даній статті характеристики певних ідеологічних нашарувань у творах (ідеологію часто пов’язують із поняттям канону, а літературний канон оперує поняттям вибірконості, тому важко не погодитися з Г. Блумом [2] у тому, що літературний канон придуманий не для літературознавця), адже у випадку І. Ле (рідше В. Кулаковського) вони проникають на структурно-семантичні рівні твору. Чого вартий лише такий сугестійно-алюзійний епізод: *“покой спалахували з обох боків одночасно, і Наливайко мусив перенести свій штаб для допиту затриманих із замка аж у кам’яницю водяного млина”* [8, с. 235].

Наявність у романі І. Ле опозиції “пролетарій – буржуй” в якості “своє – чуже” беззаперечно. Вона, зрештою, забезпечує Острозькому суперечливе становище в нашій моделі ідеологічного протистояння, позначеної в діалектичній тріаді **синтезом** (за умови, що Наливайко – **теза**, Жолкевський – **антитеза**): “свій серед

чужих, чужий серед своїх”. Тому протистояння “Наливайко – Острозький” в такому світлі очевидне, а як результат – болюча тема підданства Наливайка.

Не менш гостро вона виступає і в Кулаковського: “...Беріг князя, ходив у походи за його велінням, навіть проти Косинського...” “Мовчи! – грюкнув кулаком по столу Северин – Не ятри давніх ран. Що було, те минуло. Більше не жди – не буде. Ходив, бо мусив. Думаєш, тільки ти князю вдячний за оту хату стареньку, за статки ті жebraцькі, за сотництво те нещасне...” [7, с. 7]. Впродовж усього роману герой докорятиме собі за таку покірність.

“Сотником надвірної сотні” був Наливайко й у Вінграновського, й у Сороки, проте на боротьбу Острозький об’єднується з Северином не як зі своїм колишнім підданим – князь сподівається, що той “*виріс за рамки сотника надвірного війська і навіть лихого козака-розбишаки – загрози шляхетських маєтків та здобичника*” [12]. Князь хоче бачити в ньому дещо більше і не помилляється в своїх надіях. Після розмови з Острозьким “*Северин відчув, як все, що він розумів протягом останніх років, але чому не міг надати чітких обрисів, формується в ньому новою свідомістю, чітким усвідомленням того, що його нація гине під ударами невидимих дотепер сил, і бажанням будь-що стати на дорозі цієї руйнації. Слова князя відкрили йому очі на відчуте, але не осмислене*” [12].

Образ князя Острозького в романі М. Вінграновського примушує дещо по-іншому поглянути на цю історичну постать. Людина втрачених можливостей – наприкінці життя він і сам це розуміє, захоплюючись діяннями свого батька та помічаючи свою зовнішню схожість з ним, зазначає, що “*лише характер не той, не батьків*” [3, с. 56]. Якщо по смерті Костянтина про нього писали “*помер князь, що був чесний, як Наум, хоробрий, як Ромул, що був переможцем у 33 битвах, – шкода лише, що схизматик*” [3, с. 55], то Василь був іншим: “*ні в що не встрявав: управління незмірними землями своїми він переклав на агентів-намісників і стежив лише за прибутками. Як воєвода в Києві не бував, кийські дерев’яні укріплення гнили і догнивали (...) король на Острозькому не тиснув, бо між собою та амбітною некерованою шляхтою мав його як буфер. І як надійний банк (...) Із запорізькими ватажками князь Василь зачіпатися не хотів. (...) Не хотів він заводитися і з єзуїтами*” [3, 56-57] однак, розуміючи небезпеку злиття церков, “*за православ’я став горою. І ні єзуїти, ні король, ні папа не могли його похитнути. Та і як до нього підступитися, коли його, крім віри, підпирало багатство, якому в Європі не було рівних?*” [3, с. 58]. Князь Василь народився, коли батьку було 67 років і став єдиною православною надією Костянтина. Коли ж Василеві виповнилося 67 – його єдиною православною надією став Наливайко.

Життєва боротьба Острозького підходить до кінця: його щойно завершений портрет уже висить в галереї найвизначніших предків, а результат плачевний – троє з його чотирьох дітей окатоличені – хто ж продовжить рід, справу, боротьбу?! Острозький, завжди промерзлий навіть у своїй вовчій шубі, бачить в молодому Северинові себе юного, але, втрапивши час, змушений відзначити для себе: “*І все-таки Северин, а не ти (...) Тепер ти вже бачиш, що дипломатією не захистишся, а оборонишся, мабуть, тільки шаблею. А шабля в руках, слава Богу, у нього, і слава Богу, що є в нас рука, яка шаблю держить... Поможі йому, цьому хлопцеві, бо все-таки він, а не ти – остання надія...*” [3, с. 371].

Постать Станіслава Жолкевського заслуговує окремої уваги, адже асоціюється з найбільшим злом для України, козаків. Жолкевський – головна антитеза Наливайка, в якій втілюється всі три визначені нами фактори повстання. В міру його прагматики, задуму автора та, очевидно, розуміння письменником зла як такого постає перед нами образ польського гетьмана.

Так, скажімо, П. Голота значну частину твору про Жолкевського лише згадує, не вдаючись до подробиць. Згодом, з’являючись у ролі головного противника Наливайка, образ польного гетьмана є схематичним і передбачуваним: він ніколи не є ініціатором, а його дії – це лише протидія, це відповідь на дію актантів.

Однією з особливостей роману І. Ле є вічна гонитва головних персонажів за доволі примарним “життєвим щастям” – першість у визнанні, підвищення самооцінки за допомогою приниження опонента, можливість першочергового володіння жінкою. Бердяєв означив це почуття як “*нудьга*” (сукра – перекл. з рос.) – направлена на нижчий світ, вона відображає пустоту та вульгарність нижчого світу на відміну від туги, яка спрямована на світ вищий, так звана “*туга за трансцендентним*” [1, с. 46]. На цьому побудована вся боротьба та протистояння в романі, тому плетиво інтриг здається безкінечним і найголовнішим. В інтригах беруть участь усі: і позитивні, і негативні герої. З Жолкевським в цьому плані не може ніхто зрівнятися – саме так виявляє найбільше зло в своєму творі автор. Жолкевський заздрисний і підступний, ці почуття керують усіма його думками та вчинками. Він переконаний, що “життєве щастя” спершу завжди потрапляє до інших рук. Спочатку головний об’єктом заздрощів був його давній друг Ян Замойський, але найбільше, чим міг себе потішити Жолкевський, це зваблювати кожен наступну дружину канцлера. На черзі була наймолодша та найкрасивіша Барбара. І очевидно це швидко б сталося, аби не поява Наливайка, в якого дівчина закохується. Відсутність взаємності зі сторони Наливайка (Жолкевський не вірить, що маючи молодість та красу, Наливайко не користується слабкістю жінки) не зменшує образи Жолкевського – так починається протистояння, яке завершиться тільки стратою Наливайка.

Польський гетьман ніколи не втрачає нагоди принизити Северина, особливо перед жіноцтвом, засилає зрадників у його табір, ніколи не гребує людським життям заради втілення своїх хворобливих задумів. Він запальний та ненависний. Особливо це помітно на фоні канцлера Замойського – завжди стриманого та виваженого. Не випадково йому заздрить Жолкевський, адже дипломатичність Замойського “життєвого щастя” ніколи не відлякувала. У своїй розсудливості він часто, використовуючи пана Станіслава, підставляв його, залишаючись при цьому неушкодженим. Є лише одна тема, яка здатна порушити його спокій та врівноваженість – його дружина, сумніватися в чесності якої його змушує вік та краса Наливайка, наклепи Жолкевського.

Таким чином, Наливайко (а разом з ним і повстале суспільство) повністю об'єднує у собі риси того, хто претендує на “життєве щастя” польської знаті: він претендує не лише на жінок, а й на самовизначення, на повагу до себе, на визнання своєї волі, на право володіння землями. Це категорично суперечить поглядам польської шляхти, більше того “Україна мусить перестати існувати як прикордоння, де місцеві магнати вмоцнюють загрозові для Речі Посполитої гнізда” [8; 19] й Унія може це забезпечити.

Зовсім по-іншому змальовує польського гетьмана В. Кулаковський, який за словами Г. Полещук “художньо опрацював версію історика Д. Яворницького” [10]. Автор не заперечує його злочинної сутності і, разом з тим, використовує принцип нагромидження: більшу частину роману Наливайко веде боротьбу з меншим злом – набігами татар, але в думках постійно готує себе до протистояння з Жолкевським, як втіленням вічного зла. А це, в свою чергу, підтверджує актуальність запропонованої нами моделі.

З Жолкевським ми зустрічаємося безпосередньо наприкінці третьої частини твору, хоча й до цього про нього неодноразово згадувалося в контексті, що найстрашніше ще попереду. Після кількох Наливайкових перемог та успішних операцій з'являється польський гетьман для того, щоб принести найстрашнішу поразку.

Підступності Жолкевського в романі Кулаковського не менше, ніж у Ле, проте вона не має того дещо здригнутого забарвлення. Пан Станіслав не втрачає можливості підсилати та успішно використовувати зрадників, інтриганів, але він у Кулаковського ще й неабиякий стратег і тактик.

Образ Жолкевського відіграє важливу роль, тому що це протилежна частина бінарної опозиції Наливайко – Жолкевський. Проте ми не помічаємо цієї опозиції у Вінграновського. Це гідні суперники, а рівень гідності найперше визначається поважним ставленням один до одного. Зокрема Жолкевський відзначає: “Северин Наливайко – навчений військової справи, освічений, хитрий, а через те заразом і грізний український селянський гетьман. Під його рукою тепер хоч і мале, та відчайдушне, невибагливе і сміливе, вивчене ним, військо, військо, що хоче волі. А таке військо найнебезпечніше, бо над ним диха віра у святого Бога... От тобі й сотник князя Острозького!.. Мені б таких!” [4, с. 222]. Активність, дієвість Жолкевського не позначена плетінням інтриг та підлостей – цього в творі взагалі немає. Єдина персона, яка викликає внутрішній спротив навіть у самого Жолкевського – це Комулео, але він репрезентує не скільки людину, стільки ідею, яку мусить захищати Жолкевський всупереч своїм поглядам.

Підсумовуючи, варто зазначити, що особливості інтерпретації образів Наливайка, Жолкевського, Островського дають змогу зосередитися на різновекторності художнього бачення історичних осіб, соціальних і національних конфліктах. Запропонована нами художня модель ідейного протистояння героїв дозволяє розкрити втілення авторських задумів прозаїків П. Голоти, І. Ле, В. Кулаковського, М. Вінграновського та Ю. Сороки. Увагу привертає також тяжіння письменників до висвітлення не лише буття, а й душевної організації, психічного стану людини, яка опинилася у вирі складних історичних подій.

Література:

1. Бердяев Н. Самосознание. – М. : Прогресс, Универс, 1991. – 285 с.
2. Блум Г. Західний канон: книги на тлі епох. – К. : Факт., 2007. – 720 с.
3. Вінграновський М. Вибрані твори: У 3 т. – Т. 2: Северин Наливайко: Роман/ Вступна стаття І. Дзюби. – Тернопіль: Богдан, 2004. – 400 с.
4. Гегель Г. В. Ф. Феноменологія духу / Г. В. Ф. Гегель ; ред. Ю. Кушаков. – К. : Основи, 2004. – 548 с.
5. Голота П. Наливайко, или времена бедствий Малороссии. – М., 1833. – Ч. 1-2.
6. Голота П. Наливайко, или времена бедствий Малороссии. – М., 1833. – Ч. 2-3.
7. Кулаковський В. Северин Наливайко. – К. : Молодь., 1978. – 288 с.
8. Ле І. Твори: В 7 т. – Т.4. – К. : Дніпро, 1969. – 456 с.
9. Леп'явко С. Наливайко і повстання 1591-1596 р.р. у пам'яті сучасників і нащадків / С. Леп'явко // Український історичний журнал. – 1992. – № 2. – С. 131-138.
10. Полещук Г. Специфіка контамінації історичних фактів, домислу, вимислу в романі М. Вінграновського “Северин Наливайко”/[Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Lits/2010_29/334_339.pdf
11. Полохій С. “Наливайківська віра”. Релігійний фактор у перших козацьких рухах// Людина і світ. – 1999. – №1. – С. 16-20.
12. Сорока Ю. Северин Наливайко // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrcenter.com/Література/Юрій-Сорока/55041/Северин-Наливайко>